

جستاری پیرامون هنر خط در بیع‌نامه‌نویسی عهد قاجار

(با تکیه بر بیع‌نامه قلعه حسن خان)

چکیده

بیع‌نامه‌ها یکی از اسناد مهم تاریخی و اداری دوره قاجار محسوب می‌شوند. این آثار علاوه بر ارائه اطلاعات سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی از مظاهر مهم هنر خوشنویسی نیز به شمار می‌آیند. آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد بیع‌نامه قلعه حسن خان مربوط به خدیجه سلطان دختر الله‌وردی میرزا فرزند فتحعلی‌شاه است که قریه حسن‌آباد در فاصله ۲۰ کیلومتری تهران به سمت کرج را به مصطفی قلی خان مقدم میرشکار پسر امیرخان سردار دولو در عوض مال‌المصالحه معین واگذار کرده است. دیگری سند وقفی خریدار آن مصطفی قلی خان میرشکار مقدم است. پژوهش حاضر براساس روش تحقیق تاریخی با رویکرد تطبیقی، تحلیلی مبتنی بر بیع‌نامه و وقف‌نامه قلعه حسن خان انجام شده است، استنتاج بیع‌نامه برای اولین بار صورت گرفته است و در آرشيو هیچ‌کدام از ادارات مربوطه نبوده است. با مطالعه تطبیقی میان بیع‌نامه و وقف‌نامه قلعه حسن خان نه‌تنها وجوه افتراق میان دو سند مزبور کشف شد، بلکه زمینه‌های تاریخی انسداد توسعه سیاسی و اقتصادی قلعه حسن خان به رغم فرصت‌های مناسب منطقه آشکار شد.

اهداف پژوهش:

۱. شناسایی و وجوه افتراق و استنتاج میان بیع‌نامه و وقف‌نامه در منطقه قلعه حسن خان.
۲. بررسی وجوه خطی بیع‌نامه قلعه حسن خان.

سؤالات پژوهش:

۱. عوامل اعتقادی به چه صورت در مکاتبات و اسناد عصر قاجار مکتوب می‌شد؟
۲. بیع‌نامه قلعه حسن خان دارای چه مختصات خطی است؟

کلیدواژه‌ها: قلعه حسن خان، قاجار، مصطفی قلی خان میرشکار، وقف، موقوفه.

مقدمه

اسناد تاریخی امروز از مهم‌ترین منابع پژوهش‌های تاریخی اعتبار و اهمیت خاصی دارند. شناخت اسناد تاریخی در بازشناسی مسائل مهم و مبهم تاریخی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی امری ضروری است (قائم‌مقامی، ۱۳۹۴: ۵). یک سند تاریخی اعم از نوشته‌های سلطانی، دیوانی، اخوانیات و اسناد قضایی و مالی از دو جزء متن و اضافات ترکیب می‌شود. متن یک سند یا اصل سند شامل مضمون و موضوعیت که علی‌الاصول سند درباره آن نوشته و تنظیم می‌گردد و اضافات شامل حمدیه، مهر، توقیع، طغرا توشیح و تاریخ بوده و سپس به ثبت دفاتر دیوانی می‌رسید (همان: ۱۵۲). اسناد تاریخی همچون مبایعه‌نامه از چندین قریه و مزرعه و مطالعات تازه‌ای که دربارهٔ رجال آن مناطق و وضعیت مالی و مالکیت نام برده می‌شود و نقل و انتقالاتی که روی یک ملک صورت گرفته است، اطلاعات ارزشمندی ارائه می‌کند (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۰۷). اسناد تمام مواضع و فراز و نشیب حیات فرد و جامعه را بازگو می‌کند (خان‌محمدی، ۱۳۷۲: ۸۶). مخصوصاً اسناد وقفی و شناسایی موقوفات به جهت حفظ و احیای آن‌ها از جمله امور مهمی است که در این دوران به‌طور ویژه باید بدان پرداخته شود. دلایل مختلفی را می‌توان از جمله نتایج فراموشی موقوفات و یا مواد و قف‌نامه‌ها دانست که مواردی چون زمان، گسترش جغرافیایی و جمعیت شهرها و روستاها، از بین رفتن اسناد و مدارک، سودجویی عده‌ای از افراد منفعت‌طلب و بسیاری دیگر از این موارد محسوب می‌شود (غلامی، ۱۳۸۹: ۸۸). اسناد موقوفات در دوره قاجار یکی از مهم‌ترین منابع برای ترسیم اوضاع اجتماعی و فرهنگی این دوره است. در این دوره اکثر اقشار جامعه با گرایش‌های مختلف فکری به وقف‌نامه‌ها توجه داشته‌اند. طرز فکر و منش هر واقفی ذیل مصارف یا نظام تولید و نظارت خودنمایی می‌کند (رضایی، ۱۳۸۸: ۳۵۱). وقف‌نامه‌ها از مهم‌ترین اسناد شرعی هستند که ساختار و اصطلاحات آن از فرآیند منظمی برخوردار است. معمولاً وقف‌نامه‌ها با ساختار ویژه خود، شرط تحقق وقف، اظهار صیغه وقف، کلی‌گویی جهت مصرف، حدود اربعه موقوفه، مخارج، متولی، ناظر، الفاظ تشریفاتی دال بر وقوع عقد و قبض و قبولی متولی و سجلات (مرتضوی، ۱۳۹۲: ۱۵۰). پس از آنکه فرمان و یا سندی از همه جهات (متن و اضافات) کامل می‌شد در دفاتر دیوانی ثبت می‌گردید. آخرین جزء یک فرمان و سند تاریخ کتابت و صدور آن بوده است، وضع تاریخ معمولاً به صورت عبارت «تحریراً فی شهر سنه» بود (قائم‌مقامی، ۱۳۹۴: ۲۳۹).

قلعه حسن‌خان ۸ کیلومتری شمال شرقی علیشاه عوض، ۲ کیلومتری جنوب راه تهران- قزوین و کاروانسرای سنگی است (رزم‌آراء، ۱۳۲۸: ۱۶۴). قلعه حسن‌خان در عرض جغرافیایی ۳۵ درجه و ۴۳ درجه عرض شمالی و طول جغرافیایی ۵۱ درجه و ۷ دقیقه شرقی واقع است (پایلی یزدی، ۱۳۶۷: ۴۱۳). امتداد آن از شمال به محور ارتباطی تهران- کرج و از سمت شرق به تهران و از جنوب به محور ارتباطی تهران ساوه و از غرب به شهرستان کرج منتهی می‌شود. با مساحت ۲۸۰۰ هکتار در شمال شرقی شهرستان شهریار و در کنار محور ارتباطی مهم تهران کرج واقع شده است (شریفی-چیوانی، ۱۳۸۸: ۳۰). آبادی‌های مجتمع و روستاهای قلعه‌ای شکل اغلب برای دفاع از تولید زراعی و دامی در مقابل نظام چادرنشینی، پدید آمده است. اغلب نام آبادی‌ها با کلمه «قلعه» همراه بوده است (خسروی، ۱۳۵۵: ۴۸). اغلب پس از قلعه، مرکز اداری، ناحیه تجاری کاروانسراها قرار می‌گرفت (خسروی، ۱۳۵۵: ۴۴). در سر در ورودی قلعه حسن‌خان نیز کاروانسرای سنگی چهار ایوانی، از دوران قاجاریه

(کیانی، ۱۳۶۲: ۱۲۱) و تپه باستانی کاووسیه^۱ بر جای مانده و به ثبت رسیده است (میراث فرهنگی شهر قدس، ۱۳۸۷، سایت گردشگری).

قلعه حسن خان در ورود نیروهای مجاهدین بختیاری و گیلانی به تهران و فتح آن نقش مهمی ایفا کرد (رجی، ۱۳۹۵: ۱۶۸). اردوی ملیون با استتار کامل از منطقه شاه‌آباد (قلعه حسن خان) - شهرک دانش کنونی - عبور کردند و از دروازه یوسف‌آباد واقع در شمال تهران وارد پایتخت شدند (پاولویچ، ۱۳۵۷: ۶۷). برای پاسخ به این پرسش از روش تحقیق تاریخی با رویکرد تطبیقی و تحلیلی استفاده شده است. داده‌های مورد نیاز هم با رجوع به اسناد و مدارک آرشیوی و بعضاً استفاده از داده‌های تاریخی نشریات و کتاب‌های خاطرات تهیه شده است و سندهای موجود به گونه‌ای تدوین شده است که می‌توان فوراً مفاد هر فقره را تشخیص داد. پژوهش‌های فرخ اعتماد مقدم (اعتماد مقدم، ۱۳۴۹: ۵) و فرهاد مقدم بیشتر بر موقعیت و جایگاه ایل مقدم و مقدم‌های خمسه و مقدم‌های چرگر یعنی خاندان مصطفی قلی‌خان مقدم میرشکار و قلعه حسن خان سامان یافته است (مقدم، ۱۳۸۵: ۲۹۲). در این دو پژوهش اثری از بیع‌نامه و وقف‌نامه مزبور نیست. پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد علی تیموری (۱۳۹۱) به سیری در روند تاریخی وقف با تکیه بر موقوفات مصطفی قلی‌خان میرشکار در قلعه حسن خان اشاره دارد که بیشتر به تاریخ وقف و شناسایی موقوفات در قلعه حسن خان پرداخته شده است (تیموری، ۱۳۹۱: ۸). تاکنون هیچ یک از پژوهش‌های ارائه شده در خصوص قلعه حسن خان و خاندان میرشکار به واکاوی بیع‌نامه و وقف‌نامه قلعه حسن خان نپرداخته‌اند. از این منظر می‌توان گفت که رویکرد پژوهش حاضر تا حدودی بدیع و متفاوت از پژوهش‌های پیشین است.

نتیجه‌گیری

اختلاف میان بیع‌نامه و موقوفه مصطفی قلی‌خان میرشکار مقدم و عدم تعیین محدوده اراضی قلعه حسن خان، موجبات پیدایش نابسامانی در مناسبات و مالکیت ارضی در قلعه حسن خان را فراهم ساخت. عدم شفافیت در تنظیم اسناد اصلاحات ارضی و اعمال نفوذ امیرهوشنگ مقدم، بر نابسامانی مزبور افزود و شفافیت مالکیت ارضی قلعه حسن خان را دچار چالش کرد، چالشی که با گذشت زمان و گسترش و توسعه قلعه حسن خان و تبدیل آن از بخش به شهرستان، در سال ۱۳۸۸ش، از محدوده مالکیت ارضی فراتر رفت و در نهایت موجبات آسیب‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را فراهم ساخت. کما این که می‌توان چنین استنباط نمود که یکی از موانع توسعه قلعه حسن خان، وجود ابهام در اختلاف بیع‌نامه و وقف‌نامه مزبور است. لذا به نظر می‌رسد، جهت رفع مسئله، ابتدا بیع‌نامه اساس قرار گیرد، سپس موارد اختلاف میان بیع‌نامه و وقف‌نامه مشخص شود تا مناطق مورد اختلاف، توسط مراجع ذی‌صلاح از موقوفه خارج گردد. بدین ترتیب ضمن رفع ابهام، اختلاف میان بیع‌نامه و وقف‌نامه، موانع توسعه اقتصادی قلعه حسن خان رفع خواهد شد. از نظر خط‌شناسی نیز بیع‌نامه و وقف‌نامه به خط نستعلیق شکسته می‌باشد. در این دوره تاریخی شاهان قاجار که عمدتاً افراد هنردوستی بودند، به‌عنوان حامیان اصلی خوشنویسی، زمینه مناسبی برای رشد این هنر فراهم کردند و در رونق آن نقش مؤثری داشتند. علاوه بر این، چاپ سنگی نیز نقش مهمی در تحول خط نستعلیق در عصر قاجار داشت که این امر به بروز تغییراتی در شیوه نوشتن آن خط منجر شد. به همین دلیل در عصر قاجار خط نستعلیق شکسته کاربردهای مختلفی پیدا کرد که از جمله

^۱ - تپه کاووسیه مربوط به دوران پیش از تاریخ ایران باستان - هزاره سوم و چهارم قبل از میلاد است که در قلعه حسن خان، انتهای بلوار کاووسیه داخل باغ ماهان (شاهزاده) واقع شده است. (میراث فرهنگی شهر قدس، ۱۳۸۷، سایت گردشگری).

آن‌ها می‌توان به کتیبه‌نگاری، نوشتن روزنامه‌ها و نسخ خطی، حکاکی مهرها، قطعه‌نویسی، مرقع‌نگاری و بیع‌نامه‌نویسی اشاره کرد.

منابع

- آل داود، علی. (۱۳۷۱). نامه‌های امیرکبیر به انضمام رساله نوادر الامیر. تهران: نشر تاریخ ایران.
- اجلالی، فرزاد. (۱۳۷۳). بنیان حکومت قاجار نظام سیاسی ایلی و دیوانسالاری مدرن. ج ۲، تهران: نشر نی.
- احمدیان، فرهاد. (۲۰ مرداد ۱۴۰۰) شهر قدس.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. (۱۳۶۸). مرآةالبلدان. ج ۴، تصحیح و تحشیه: دکتر عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. (۱۳۶۷). تاریخ منتظم ناصری. ج ۳، تصحیح: دکتر محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. (۱۳۶۷). مرآةالبلدان. ج ۲، ج ۳، تصحیح و تحشیه دکتر عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. (۱۳۶۳). المآثر و الآثار، چهل سال تاریخ ایران. ج ۱، تصحیح: ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. (۱۳۴۵). روزنامه خاطرات. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- رضوانی، تهران، دنیای کتاب اعتماد مقدم، فرخ. (۱۳۴۹). خاندان مقدم. تهران: بی‌نا.
- انوری، حسن. (۱۳۵۵). اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی. تهران: انتشارات طهوری.
- افشار، ایرج. (۱۳۶۳). سفرنامه عتبات ناصرالدین‌شاه قاجار، تهران: انتشارات رشديه.
- باران چشمه، (۱۷ فروردین ۱۴۰۰) تهران، سازمان اوقاف و امور خیریه.
- بامداد، مهدی. (۱۳۶۲). شرح حال رجال ایران. ج ۴، ۵، ۴، ۱، تهران: انتشارات زوار.
- بدیعی، پرویز. (۱۳۷۸). یادداشت‌های روزانه ناصرالدین‌شاه (۱۳۰۰-۱۳۰۳ ق). تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
- پاپلی یزدی، محمدحسین. (۱۳۶۷). فرهنگ آبادی‌ها و مکان‌های مذهبی کشور. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- پاولویچ، م. (۱۳۵۷). سه مقاله درباره انقلاب مشروطه ایران. ج ۳، ترجمه: محمدباقر هوشیار، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های حبیبی.
- تیموری، علی. (۱۳۹۱). سیری در روند تاریخی وقف (با تکیه بر موقوفات مصطفی قلی‌خان میرشکار مقدم). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشکده علوم انسانی دانشگاه یادگار امام (ره).
- دیوان‌بیگی، احمد. (۱۳۶۴). حدیقه‌الشعرا. ج ۱، تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی، تهران: انتشارات زرین.
- راستگو، محمدرضا. «وکلائی موقوفه میرشکار. (۱۳۸۷)، وبلاگ رسانه بیدار.
- رزم‌آرا، حسین علی. (۱۳۲۸). فرهنگ جغرافیای ایران. جلد ۱، تهران: انتشارات جغرافیای ستاد ارتش، چاپخانه ارتش.
- رضاقلی میرزا. (۱۳۴۶). سفرنامه رضاقلی میرزا. به کوشش اصغر فرمانفرمائیان قاجار، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رضایی، امید. (۱۳۸۸). «سهمی از وقف جهت خرید و استکتاب کتب شرعیه در دوره قاجار». مجله نامه بهارستان، شماره ۱۵، ۳۵۸-۳۵۱.

- رضایی، امید. (۱۳۸۵). «آقا سید صادق مجتهد سنگلجی و نوشتجات شرعیّه». فصلنامه میراث جاویدان، شماره ۵۶، ۶۸-۵۷.
- رضایی، امید. (۱۳۹۰). «مجموعه مشیر دیوان»؛ قباله‌های مربوط به سال ۱۳۵۲-۱۱۹۳ ه.ق. اسناد بهارستان، شماره سوم، صص ۱۴۵-۱۰۳.
- حسینی شیرازی، فضل‌الله. (۱۳۷۹) تذکره خاوری. تصحیح: میرهاشم محدث، زنجان: انتشارات زنگان.
- خان‌محمدی، علی‌اکبر. (۱۳۷۲). «روش کار با اسناد خطی». فصلنامه گنجینه اسناد، سال سوم، دفتر اول، ۹۶-۸۶.
- خسروی، خسرو. (۱۳۵۵). جامعه‌شناسی روستایی ایران. ج ۲، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سایت گردشگری ایران، تپه کاووسیه قدس (۱۳۸۷).
- سومر، فاروق. (۱۳۷۱). نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی. ترجمه: امان اشراقی، محمدتقی امامی، تهران: نشر گستره .
- شیبانی، میرزا ابراهیم. (۱۳۶۶). منتخب‌التواریخ. تهران: انتشارات علمی.
- شریفی، رامین. (۱۳۸۸). سبزه الماس نگاهی به روند شکل‌گیری و برنامه‌ریزی شهر قدس. تهران: نشر پژواک.
- غلامی جلیسه، مجید. (۱۳۸۹). «موقوفات بر پایه مخطوطات». فصلنامه میراث جاویدان، شماره ۷۲، ۸۷-۱۲۰.
- فرجی، احمد. (۱۳۹۵). دایره‌المعارف شهرستان شهریار. تهران: نشر لاهیجی.
- فراهانی منفرد، مهدی. (۱۳۷۸). «منصب کلانتر و چند سند در مورد دو تن از کلانتران عصر صفوی». فصلنامه گنجینه اسناد، شماره، ۳۵، ۳۶-۱۹-۴.
- فرید، امیر. (۱۴۰۱). «شیوه‌های مرسوم شکسته‌نویسی در دوره قاجار». پیکره، دوره ۱۵، شماره ۲۷، ۹۴-۸۱.
- قائم مقامی، جهانگیر. (۱۳۹۴). مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی. ج ۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- قاضی‌ها، فاطمه. (۱۳۸۹). گزارش شکارهای ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۸۱-۱۲۷۹ هـ ق). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- کیهان، مسعود. (۱۳۱۱). جغرافیای مفصل ایران. ج ۳، تهران: کتابخانه ابن‌سینا.
- کلهر، محمد. (۱۳۹۳). جستاری پیرامون جنبش شیخ عبیدالله شمردینی. تهران: پردیس دانش.
- کیانی، محمد یوسف؛ کلایس، ولفرام. (۱۳۶۲). فهرست کاروانسراهای ایران. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- لسان‌الملک سپهر، محمدتقی. (۱۳۷۷). ناسخ‌التواریخ. به اهتمام جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.
- محبوبی، جمشید. (۱۳۷۰). نگاهی به تاریخ و جغرافیای میاندوآب تکاب شاهین دژ. بی‌جا: انتشارات پروین.
- محمود میرزا قاجار. (۱۳۴۶). سفینه‌المحمود. به کوشش عبدالرسول خیام‌پور، تبریز: شفق.
- محمود میرزا قاجار. (۱۳۹۴). گلشن محمود. تصحیح: میرهاشم محدث، تهران: سفیر اردهال.
- مرورید، یونس. (۱۳۷۲). مراغه (افرازه رود) از نظر اوضاع طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، تاریخ. ج ۲، تهران: نشر علمی.
- مرتضوی، مرضیه. (۱۳۹۲). «وقفنامه‌ای مربوط به محله سنگلج تهران». میراث جاویدان، سال ۲۱، شماره ۸۲، ۱۶۰-۱۴۰.
- مشعشی، غلامرضا. (۱۳۹۱). احوال و آثار درویش. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- معلم حبیب‌آبادی، محمدعلی. (۱۳۵۷). مکارم‌الآثار. ج ۱ و ۲، اصفهان: اداره کل فرهنگ و هنر استان اصفهان.
- مقدم، فرهاد. (۱۳۸۸). گذار ایل مقدم از گذار تاریخ کرج. تهران: انتشارات پینار.

مقدم، کیوان، «تاریخ قلعه حسن خان از زبان مالکان آن»، کانون فرهنگی نورالمهدی.نوری، محمد. (۱۳۸۹). «تحولات تاریخی و کارآمدی وقف در ایران (۱۳۵۸-۱۳۷۰)». فصلنامه میراث جاویدان، سال هجدهم، شماره ۷۰، ۵۰-۲۹. هلاکو میرزا. (۱۳۴۴). مصطبه خراب، تصحیح عبدالرسول خیامپور. تبریز، بی‌نا.